

РЕЦЕНЗИЯ

Мұрат Лаумулин

*ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ бас ғылыми қызметкері,
саяси ғылымдардың докторы
(Астана, Қазақстан)
e-mail: muratlau@mail.ru*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА АРНАЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ. ІІІ-БӨЛІМ

Cornell Svante E., Barro Albert. Barro Albert. Social Reforms in Kazakhstan. – Washington, D.C.: Johns Hopkins University, 2022. – 74 p.

Қазақстандағы саяси реформалар туралы 2001 жылдан бері шығарылымдарды бастаған (осыған ұқсас серия 2016-2018 жж. Өзбекстан туралы жарық көрді) Сванте Е. Корнелл мен Альберт Барро биылғы жылы Қ. Тоқаевтың басшылығы кезеңіндегі «Қазақстандағы әлеуметтік реформалар» атты жеке жұмыс шығады.

Зерттеудің негізгі тезистері алдыңғысын қайталайды. 2019 жылы Қ.Тоқаев билікке келе салысымен, ол бірден өмірдің барлық салаларын реформалау қажеттілігі туралы айта бастады. Авторлар ең табысты сала ретінде негізін Н. Назарбаев қалаған білім беру саласы болды деп санайды. Авторлар «Қазақстан 2050» күн тәртібін посткеңестік Қазақстан тарихындағы ең өршіл деп есептеген. Экономикалық салада реформалардың үш мақсаты болды: республиканы Еуразияның «нан қамбасына» айналдыру, елді барынша индустрияландыру және цифрландыру.

Жалпы, Тұңғыш Президенттің нақты кетуінен кейін Қ.Тоқаев үшін реформалар жасауда еркіндік берілді. Бірақ 2022 жылдың қаңтар айындағы дүрбелең оқиғалар саяси салаға кері әсерін тигізді – президенттік биліктің күшеюі (2020 ж. болған сияқты) коронавирустық эпидет

басталғаннан кейін. Теріс үрдістерді бұзу үшін Қ.Тоқаев 2022 жылғы 1 қыркүйектегі жолдауында «табысты мемлекет, бір ұлт, гүлденген қоғам» атты жаңа жаһандық ұран ұсын-ды. Алайда, авторлар үшін мерзімінен бұрын президенттік және парламенттік сайлау өткізу түсініксіз болып қалды: бұл жүргізіліп жатқан реформалардың бір бөлігі ме, әлде Н.Назарбаевтың креатурасының қалдықтарымен күрес болды ма.

Жалпы, авторлар Қ.Тоқаев реформаларының мемлекеттік менеджмент жүйесін және басқа да мемлекеттік институттарды жолға қоюдағы табысының кепілін көреді.

Вильемини Ф. Казахстан: конец эпохи: 30 лет неолиберализма и геополитика в сердце земли. – Roma, Venezia: Istituto di Geopolitica, 2022 – 195 p.

Біздің ескі әріптесіміз және көптеген жылдар бойы Қазақстанда тұрған жолдасымыз Фабрицио Велямини өз монографиясын дайындауды ұйғарды. Ол «Қазақстан: дәуірдің соңы» деп аталады, ол біз бастан кешкен дәуірдің өтпелі тарихи сипатын атап өтуге арналған. Елдің тарихын жақсы біле отырып, автор оған жан-жақты сипат береді. Ол бірінші бөлімді қазақстандық сыртқы саясаттың тарихы мен негіздеріне арнайды. Екінші бөлім тек посткеңестік Қазақстан тарихындағы Н.Назарбаевтың рөліне арналған. Айта кету керек, зерттеу Тұңғыш Президенттің қазіргі Қазақстанның саяси

институттарының құрылысына қосқан үлесін жоғары бағалайды.

Автор бірінші кезекте экономикалық тұрғыдан жергілікті номенклатура басым неолибералдық модельдерді қабылдайтынын атап өтті. Осылайша, әлеуметтік құрылымдар бөлшектеліп, түрлі-түсті әлеуметтік тіндерді және оның өмір сүруінің нәзік негіздерін басынан бастап бұзады. Сонымен қатар, Қазақстан ұлттық мемлекет пен өкілді демократия (өтпелі парадигма деп аталатын) формулалары бойынша өзінің бірегейлігінің негіздерін қайта қарастыруға мәжбүр болды. Бұл қайта құрулар АҚШ-тың өзінің гегемониялық күшінің айналасында бірполярлы бейбітшілік орнатуға тырысуымен сипатталатын күштердің халықаралық қатынастарының ілесіміне бұзылуына байланысты болды. Осы тұрғыда Қазақстан халықаралық жүйеге кірігіп, мұнай өндірушіге айналады, осылайша оның тағдырын айқындайтын ықпал ету тетіктерін алатын Батыстың мүдделеріне толық сәйкес келеді.

Көреген көшбасшы Нұрсұлтан Назарбаев басқаратын Қазақстан өзінің көлемі мен байлығын ескере отырып, халықаралық саясаттың ұлы қайраткерлерінің кездесу орнына айналады. Имидждік кампанияларға жұмсалған миллиондардың арқасында Н.Назарбаев халықтар мен діндер интеграциясының «қазақстандық моделінің» әке болуымен мақтана алады.

Республикада гибриді қоғамның пайда болуы; Қытайдың ҚР жалпы халықаралық жағдайына және оның ішкі және экономикалық саясатына әсері сияқты сюжеттер қызығушылық тудыратыны сөзсіз. Кітаптың екінші бөлімі «Жаңа қырғи қабақ соғыс» және Назарбаев режимінің аяқталуы: Еуразия қайда барады?» деп аталады. Мұнда Ресеймен күрделі және қарама-қайшы қатынастар (Қазақстан Ресейдің Еуразиялық амбициясын тексереді); «Батыс» векторының көтерілуі мен құлдырауы;

түрік факторының рөлі сияқты тақырыптар ұсынылған. Жұмыстың финалында автор 2022 жылғы оқиғаларды бөліп көрсетеді. Ол алпауыт кенеттен хаосқа батып бара жатқанда, 2022 жылдың басынан кейін бәрі тоқтайтынын атап өтті. Елдің ыдырауы оның кең шекарасынан тыс маңызды. Посткеңестік қайта өрлеуді шабыттандырған либералды және ұлтшыл модельдер, сондай-ақ посткеңестік кеңістіктегі батыстың барлық қатысуы күмән тудырады.

Биылғы жылы карталар араластырылды, бірақ Қазақстан Америка Құрама Штаттары мен Ресей Орталық Азиядағы әлемдік жол торабын бақылау үшін бәсекелесетін «үлкен ойынның» орталығында қалады, ал қытайлықтар бұл аймақты «Жаңа Жібек жолына» қосу үшін дау-дамайды қолданып жатқан сияқты. НАТО-ны Путиндік Ресейге қарсы тұрған «жаңа қырғи қабақ соғыс» жағдайында іргесі сөгілген бұл алпауыт 2022 жылғы оқиғалар көрсеткендей, жаншылу қаупі бар. Ф.Велямини Қазақстанның болашағына үмітпен қарайды, ол оны жаңа Бірыңғай Еуразия шеңберіндегі ҚР құрылысымен және интеграцияларымен байланыстырады.

Thibault Hélène, Caron Jean-François (eds.) Uyat and the Culture of Shame in Central Asia. The Steppe and Beyond: Studies on Central Asia. – L., N.Y.: Palgrave Macmillan, 2022. – XII+176 pp.

«Макмиллан» баспасы 2022 ж. қызықты зерттеу дайындады – «Уят және Орталық Азиядағы ұят мәдениеті. Баспагерлер біздің аймақты жақсы біледі: екеуі де Назарбаев Университетінде жұмыс істеді.

Кітап аймақ халқының қоғамдық құрылуы мен қоғамдық өміріндегі ұяттың рөліне арналған. Жұмыста негізінен Қазақстан мен Қырғызстанның мысалдары қарастырылады. Бірақ шынайы мақсат-аймақтағы әйелдердің жағдайына теріс әсер ету. Яғни, біз әдеттегі феминистік

басылымды байкап отырмыз. Жұмыста жас ұрпақтың осы құбылысқа реакциясы да көрсетілген. Авторлар бұл рөлді саяси өмірде де көрсете алды. Теория саласында авторлар бұл құбылыс отаршылдық пен коммунизмнің жемісі деп санайды.

Insebayeva Nafissa. Modernity, Development and Decolonization of Knowledge in Central Asia: Kazakhstan as a Foreign Aid Donor. – Singapore: Palgrave Macmillan, 2022. – XI+138 pp.

Батыста Орталық Азия мен Қазақстанның саясаттанушыларының еңбектерін шығару дәстүрі бар екенін көру қуантады. Біздің отандасымыз Нафиса Инсебаева (Ниппон қоры, Жапония) бұл дәстүрді қолдап, Сингапурда «Орталық Азиядағы білімнің қазіргі заманы, дамуы және отарсыздандырылуы: Қазақстан сыртқы көмек доноры ретінде» зерттеуін шығарды. Кітап Қазақстанның реципиенттен донорға сыртқы көмек көрсету саласындағы трансформациясына арналған. Хронологиялық тұрғыдан автор 2016 жылдан 2019 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Бірақ ҚР-ның тиісті халықаралық институттардың ресми өкілі және ОА-да сыртқы көмек көрсетуші ретінде жаңа мәртебеге көшу процесі 2014 жылы басталды. Зерттеушінің негізгі тұжырымы кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі Қазақстан әдеттегі «бірінші-екінші-үшінші әлем» схемасынан, Солтүстік-Оңтүстік қатынастарынан және постколониялық әлем туралы идеялардан (Батыс саясаттануында үстемдік еткен) құлдыраудың сирек кездесетін мысалы болып табылады.

Engvall Johan. Between Bandits and Bureaucrats: 30 Years of Parliamentary Development in Kyrgyzstan. – Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – Washington, D.C.: Johns Hopkins University, 2022. – 132 p.

Дж.Энгвалл (Дж.Хопкинс университеті жанындағы Орталық Азия және Кавказ институтының проф. Ф.Стардың тобының ардагері) «Қарақшылар мен бюрократтар арасында: Қырғызстанның парламенттік дамуына 30 жыл» атты кітабын шығарды. Шын мәнінде, бұл жұмыс осы республикада парламенттік модельдің құрылуы мен құлдырауының тарихын білдіреді. Автор 2010 жылы (Қазақстан моделі бойынша берік президенттік билік орнатуға тырысқан Қ.Бакиев құлатылғаннан кейін) Қырғызстанның толық парламенттік басқару жүйесіне көшкеніне негізделеді. Бірақ он жылдан кейін 2021 ж. қырғыз сайлаушылары президенттік басқару формасына оралуды мақұлдады және сол жылдың мамыр айында президенттік конституция қабылданды.

Зерттеуші Қырғыз елінің партиялық жүйесі имманентті кемшіліктерден зардап шеккен-діктен: экстремалды фрагментация, әлсіз институттандыру, елдің алдында тұрған саяси міндеттерге нұқсан келтіретін жеке мүдделерге қызмет көрсету. Автор сонымен қатар идеологиялық платформалар мен нақты саяси бағдарламалардың жоқтығын, қырғыз ұлтының тарихи жадының өзіндік ерекшеліктерінен туындаған мәдени және ұлтшылдық қысымды кемшіліктерге жатқызады. Осылайша, салыстырмалы түрде тұрақты парламенттік жүйелер қалыптасқан Армения, Грузия және Молдовадан айырмашылығы, Қырғызстанда 2020 жылға қарай парламентаризмнің созылмалы дағдарысы басталды.

Автор қырғыз парламентаризмінің тарихын келесі кезеңдерге бөлді: «Аңызға айналған парламент» (1-тарау), саяси бәсеке-лестіктің пайда болуы (2-тарау), парламенттік оппозицияның көшелерге шығуы (3-тарау), «Революциялық парламент» (4-тарау), «Бакиевтің қалта Парламенті» (5-тарау), көппартиялы парламентаризмнің қалыптасуы (6-тарау), саяси өкілдікті

күйреуі (7-та-рау), «соңғы жаңа парламент» (8-тарау), парламенттік өкілдіктің «қораптан шығару» (9-тарау). Соңғы тарауда автор арнайы бөлімде Жогорку Кенештің нарықтық объект ретіндегі рөлін ерекше атап өтеді.

Нәтижесінде автор келесі көңіл көншітпейтін қорытындыларға келеді. Қырғызстан ҚК (Жогорку Кенеш) республиканың саяси және әлеуметтік өмірінің отыз жылдағы айнасы болып табылады, ол алдымен үміт арқауы, содан кейін көңілсіздік көзі болып табылады. Парламенттің қызметі саяси өкілдік деңгейін және Қырғызстанның мемлекеттік тәуелсіздік дәрежесін барған сайын жоққа шығарды. Қырғыз парламентаризмінің институттандырылуы мен адами капиталдың деградациясы бір уақытта байқалды. Жогорку Кенештің заң шығару қызметі жүйесіз және ретсіз болды. Мұның бәрі Парламенттің саяси өкілдігінің функцияларының нақты әлсіреуі аясында болды, бұл әсіресе 2015 жылдан кейін айқын болды. Осылайша, Дж.Энгвалл, Еуразиялық тұрғыда Қырғызстанда парламенттік жүйені енгізу бойынша эксперимент республикалары арасында шеттетілді.

Казанцев А., Су Чан. Россия и Китай: подходы к безопасности в Центральной Азии в контексте ситуации в Афганистане. Российский совет по международным делам. № 37. – М.: РМСД, 2021. – 18 с.

Ресей-Қытайлық авторлар тандемінің пікірінше, Ресей мен Қытайдың Ауғанстандағы және Орталық және Оңтүстік Азияның іргелес елдеріндегі ортақ мүдделері келесідей. 1. Ауғанстанның бейтараптығы және оның аумағында шетелдік әскерлердің болмауы. Бүгінде Ресей мен Қытай аймақтағы қауіпсіздікті өз күштерімен және аймақтық державаларды тарта отырып қолдауға мүдделі. Американдық әскерлердің Ауғанстаннан шығарылуы бұл үшін қолайлы сыртқы

жағдай туғызады, дегенмен ол белгілі бір тәуекелдердің туындауына ықпал етеді.

2. Орталық Азияның үш елі-Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан - Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымының (ҰҚШҰ) мүшелері болып табылады. ҰҚШҰ бойынша одақтас ретінде Ресей олардың қауіпсіздігіне кепілдік береді, сонымен қатар олардың аумағында әскери базалары бар. ҚХР негізінен Ресейдің ұстанымымен қолдайды. Бейжің Орталық Азия елдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелермен ресми түрде байланысты емес, дегенмен қазір ҚХР - Пәкістан - Тәжікстан - Ауғанстан желісі бойынша әскери ынтымақтастық форматы дамып келеді. Алайда, Түркіменстаннан басқа барлық Орталық Азия елдері, ШЫҰ мүшелері болып табылады және осы форматта терроризмге, сепаратизмге және діни экстремизмге қарсы күресте ынтымақтастықты белсенді дамытуда.

3. Ресей Ауғанстан - Орталық Азия - Ресей осі бойынша да, Таяу Шығыс - Ауғанстан - Ресей осі бойынша да трансшекаралық сипаттағы ықтимал террористік қауіп-қатерлермен күресуге мүдделі. Таяу Шығыспен Ауғанстаннан содырлардың Орталық Азия арқылы Ресейге оралу қаупі бар. ҚХР үшін содырлардың Шыңжаңға сол әлеуетті дәліздер арқылы өтуі өзекті.

4. Орталық Азияның екі мемлекеті - Қазақстан мен Қырғызстан – Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) мүшелері. Оның мүше мемлекеттерінің шекаралары ашық болғандықтан, Ауғанстандағы жағдайдың шиеленісуінен туындаған Орталық Азия елдеріндегі кез-келген тұрақсыздық босқындардың ағынын тудыруы және Ресейге басқа да күрделі мәселелер тудыруы мүмкін. Қытай Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданымен (ШҰАА) экономикалық, мәдени және тарихи тығыз байланысты Орталық Азия елдерінің тұрақты дамуына мүдделі. Бұл әсіресе «Бір белдеу, бір жол» бастамасын,

оны ЕАЭО-мен және ұлттық даму бағдарламаларымен (мысалы, Қазақстанда) ұштастыру бағдарламаларын іске асыру контекстінде көрінеді.

5. ЕАЭО елдері ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияның басқа мемлекеттері, ең алдымен Тәжікстан мен Өзбекстан Ресеймен айтарлықтай көші-қон ағындарын байланыстырады. Ауғанстандағы ықтимал тұрақсыздық, оның солтүстік бөлігіндегі әртүрлі террористік ұйымдардың қызметі, сондай-ақ Ресейдегі Орталық Азиялық еңбек мигранттарын жалдау және радикалдандыру РФ-ның аумағындағы қауіпсіздік жағдайының айтарлықтай нашарлауына әкелуі мүмкін. ҚХР мен Орталық Азия арасындағы көші-қон ағындары онша қарқынды емес, алайда ШҰАА тұрғындары мен Орталық Азия халықтары арасындағы байланыстар өте белсенді. Орталық Азия елдерінің аумағында көптеген ұйғырлар тұрады, ал СУАР-да Орталық Азия халықтарының өкілдері - ең алдымен қазақтар мен қырғыздар көп. Сондықтан Ауғанстанмен байланысты жағымсыз тенденциялар осы байланыс жүйесіне де әсер етуі мүмкін.

Қазіргі уақытта Ауғанстандағы жағдайдың дамуын болжау оған әсер ететін факторлардың көптігіне байланысты қиын. Ішкі саяси жағдайға қатысты екі ықтимал сценарий бар, оларды шартты түрде «күшті талибандар» және «әлсіз талибандар» деп атауға болады. Сонымен қатар, екі сценарий де Ресейге, ҚХР-ға, басқа аймақтық державаларға және бүкіл әлемдік қауымдастыққа оң және теріс әсер етуі мүмкін.

1-сценарий «күшті тәліптер». Бұл сценарий қазір ресейлік сарапшылардың көпшілігіне баламаға қарағанда

әлдеқайда ықтимал. А нұсқасы (жақсы). Сыртқы ойыншылармен негізгі келісімдерді сақтайтын «Тәліптердің» қалыпты қанаты жеңеді. В нұсқасы (жаман). «Тәліптердің» радикалды қанаты жеңеді, сыртқы

экспансия, ең алдымен, Орталық Азияға қарай басталады, бүкіл әлем бойынша діни-экстремистік және террористік топтар белсенді қолдау көрсетеді.

2-сценарий «Әлсіз тәліптер». Баламалы сценарийге сәйкес, тәліптер тиімді басқару жүйесін құра алмайды, олар елдегі дағдарысты жеңе алмайды, ішкі алауыздық болады, дегенмен ресми бірлік болған жағдайда да елде қатты наразылық сақталады. А нұсқасы (жақсы). Елде сыртқы ойыншылардың қақтығысы болмайды, яғни Ауғанстан ішіндегі күштердің сыртқы қолдаусыз соғысы жүріп жатыр. Қақтығыс аймақтық және жаһандық күштердің қатысуынсыз ішкі сипатқа ие. В нұсқасы (жаман) Сириядағы немесе Ливиядағы қақтығыстардан кейін Ауғанстан ішіндегі сыртқы ойыншылардың қақтығысына (прокси-соғыс) белсенді қатысуды қамтиды. Бұл ретте Ауғанстан аумағында аса қауіпті террористік топтарды (Ресейде тыйым салынған ДАИШ-Хорасан және т.б.) орнығу ғана емес, сонымен қатар халықаралық террористердің қарулы топтарының шектес елдерге, соның ішінде Орталық Азияға басып кіруі үшін әлеует құрылуда.

Ауғанстанның көршілері үшін қолайсыз екі сценарий бар. Бұл Орталық Азияда - Тәжікстанда, Қырғызстанда және Түрікменстанда сыртқы экспансияны жүзеге асыратын радикалды топтар бастаған күшті тәліптер. Оқиғалардың дамуының екінші қолайсыз нұсқасы – әлсіз тәліптер және азаматтық соғыс, онда Ауғанстанның нақты ыды-рауына байланысты 1990 жылдардағы жағдай қайталануы мүмкін. Ауғанстан үшін жаңа қауіптердің бірі - оның аумағына Иран мен бірқатар араб елдері (ең алдымен Сауд Арабиясы) арасындағы Таяу Шығыс қақтығысын көшіру, көбінесе шиит-сунниттік қақтығыс түрінде болады. Жалпы қауіптер жағдайында оларды бейтараптандыру үшін Ресей мен Қытайдың позицияларын

тығыз үйлестіру қажет. Бірлескен позиция 8 тармақты қамтуы мүмкін.

Болашақта Орталық Азиядағы қауіпсіздікке әсер ететін факторларға мыналар жатады. Бұл Орталық Азия елдері үшін басты проблема болып қала беретін саяси тұрақтылық. Ауған дағдарысы мәселесі бойынша Қытай Ауғанстанның егемендігін, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын құрметтеу қағидатын ұстанады, сондай-ақ ауған халқының мемлекетті дербес басқару құқығын құрметтейді. Ресей мен Қытай ұлы державалар ретінде гуманитарлық ынтымақтастықты нығайтуда ерекше рөл атқарады.

Клиновский В.А. Политико-правовая история языковых реформ в Китайской Народной Республике. — М.: ИДВ РАН, 2021. — 176 с.

Орталық Азияның Қытаймен қарым-қатынасын қозғайтын тағы бір кітап (СУАР факторы арқылы) В.А. Клиновскийдің «ҚХР-дағы тіл реформаларының саяси-құқықтық тарихы» монографиясы болып табылады. Монографияда Қытай Халық Республикасындағы тіл реформаларына талдау жасалады. Автор бүгінде Қытай аумағында ұлттық азшылықтар ретінде мойындалған немесе ресми түрде мойындалмаған көптеген халықтар бар деп санайды. Олардың кейбі-реулері хандіктер сияқты ежелгі тарихқа ие. Көптеген ғасырлар бойы қытайлықтардың бұл халықтармен қарым-қатынасы өте қайшылықты және жиі дұшпандық болды.

Шағын халықтардың тілдеріне қатысты ҚКП тіл саясаты курсының дамуында қатарынан үш кезең айқын ажыратылады: 1) плюрализм кезеңі (1949-1957 жж.); 2) лингвистикалық монополизм кезеңі (1958-1978 жж.); 3) жалпыға ортақ тіл мен ұлттық азшылық тілдерінің құқықтарындағы салыстырмалы теңдеумен сипатталатын аккомодационизм кезеңі (1978 жылдан бастап біздің дәуірімізге дейін).

1953 жылы Шыңжаң халқының 93%-ы хань емес халықтар болды, деп бастайды автор. 1958 жылы желтоқсанда біртұтас халық майданының он бірінші Бүкілқытайлық конференциясында «Ел халықтары арасындағы социалистік қатынастар қарқынды дамып келеді... Олардың арасындағы Интеграция күшейе түседі». Солшыл партияның реакциялық саясатын жүргізуге байланысты «Үлкен секіріс» науқанының басталуына байланысты Қытайдағы ұлттық айырмашылықтар еңсерілді деп жарияланды және ұлттық жазу жүйелерін дамыту науқаны құлдырады. 1959 ж. наурызда Тибеттегі қарулы көтерілістен кейін жағдай одан әрі ушығып кетті.

1990 жылдардың ортасына қарай елдің ішкі аудандарында екі тілді білімге көшу негізінен аяқталды. Алайда, шекара аймағында бұл жергілікті халықтың қытай тілін немесе қытай тілінде білім алғысы келмеуіне қатысты кейбір қиындықтармен байланысты болды. ҚХР-ның ұлттық азшылық тілдеріне қатысты саясатының басты ерекшелігі оның мемлекеттің ұлттық саясатымен берік байланысы болып табылады.

Автор бұл жағдайды Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы тілдік жоспарлау мысалында суреттеуді ұсынады. Осы аймақта ҚХР құрылғаннан бері ұлттық мәселе өте өткір тұр. Ол дәстүрлі түрде ұлттық азшылықтардың мекені болып табылады, олар бұрын Ханьмен өте әлсіз байланыста болған, этникалық шығу тегі бойынша әр түрлі, әртүрлі діни конфессияларға жататын (негізінен мұсылмандар болса да) және әртүрлі тілдерде сөйлейтіндер. Қазіргі кезеңде Қытай болып табылатын көпұлтты мемлекет шеңберінде кез-келген этникалық топтарға, мейлі ол аз ұлттар болсын, мейлі титулды ұлт болсын, тең құқықтар беріледі: өз тарихы мен мәдениетіне құқық, діни бостандық құқығы

және т.б. XX ғасырдың екінші жартысында ҚХР-да бұл құқықтар негізінен қандай да бір елеулі түрде бұзылмағанын бірден атап өткен жөн. Атеизм идеологиясын ұстана отырып, қытай басшылығы әдетте шағын халықтарға ешқандай дін енгізбеді және бар діндерді жоюға тырыспады. Сондай-ақ, осы кезеңде ұлттық негізде ауқымды қудалау байқалмады. Алайда, мәдениеттің басқа салаларында қытайлықтар мен көрші халықтардың қарым-қатынасы әрдайым біркелкі болған жоқ.

XX ғасырдың 50-жылдарында Шығыс Түркістан (және қазір Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы) түпкілікті Қытай аумағына қосылды. Шыңжаң түркі халықтары, бұл ұйғырлардың көп бөлігі, ұзақ тарихы мен бай мәдени дәстүрлері бар. Әрине, маоистердің коммунистік диктатурасы жағдайында жаңа бұйрықтар кезінде олардың барлығы жаңа идеологияға төзу қажеттілігіне тап болды. ҚХР-ның алғашқы онжылдықтарында Батыс ұлттық автономиялары ұзақ уақыт бойы индустрияландырудың төмен деңгейіне және коммуникацияның дамымауына байланысты хань этносының мәдени қысымын сезінбеді. Бірақ жағдай осы аймақтардың экономикалық дамуына бағыт алып, 1980 жылдары шығыс аудандардан қытайлықтардың жаппай қоныс аударуының басталуымен өзгерді. Осы уақытта елдің батысындағы ұлттық автономиялардың тұрғындары біртіндеп қытай мәдениетінің қарқынды әсерін сезіне бастады. Бұл, басқалармен қатар, жергілікті тілдер қандай да бір жолмен қытай тілінен салыстырыла бастады.

Зерттеуші Батыс Қытайдағы, соның ішінде Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық аймағындағы этносаяси қақтығыстардың негізінде осы аумақтардың тиесілігі туралы даулы мәселе бар деп санайды. Цин әулеті құлағаннан кейін Қытай құрамынан шығып, іс жүзінде зорлық-зомбылықпен қайта

енгізілген Шыңжаңның тәуелсіздік идеясын Қытайдың өзінде де, шетелде де (негізінен ислам мемлекеттерінде) жеке адамдар мен саяси қайраткерлер белсенді түрде насихаттайды. Біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырда Шығыс Түркістан территориясы алғаш рет қосылды, бірақ Қытай мемлекетінің әр ыдырауынан кейін ол бөлініп, оның үстіндегі егемендікті келесі әулеттер әскери жолмен қалпына келтіруге мәжбүр болды. Әр түрлі тарихи дәуірлерде аймақты мекендеген халықтар әрқашан Қытайдан тәуелсіздікке ұмтылды.

Ұйғырлар мен қытайлар арасындағы қақтығыс 1990 жылдардың ортасында ашық сипатқа ие болды, содан кейін он жылдық тыныштықтан кейін 2000 жылдардың аяғында қайта өршіді. ҚХР басшылығы, әрине, жағдайдың тұрақсыздығын түсінді және дағдарыстардың алдын алу үшін әртүрлі шаралар қабылдады. Біріншіден, күш-жігер халықтың тұрақсыздықты қалауына себеп болмайтын өмір сүру жағдайларын жасау мақсатында аймақтың экономикалық дамуына бағытталды. Мұны қысқа мерзімде жүзеге асыруға тырысып, ҚХР басшылығы аймақтағы білікті мамандарды дайындауға уақыт жұмсамай, оларды басқа провинциялардан Шыңжаңға жіберді. Бұл қадамды көпшілік жергілікті халықты этникалық ассимиляциялау әрекеті ретінде қабылдады. Алайда, ол үшін әрқашан халықтар арасындағы мәдени түсіністік қажет. Шындығында, ұйғырлар мен этникалық қытайлар бір-бірінен өте оқшауланған өмір сүреді. Сонымен қатар, ұйғыр мен хань этносының өкілдері арасындағы қарым-қатынас өте қиын. Шығыстан келген қытайлықтар ұйғыр тілінде сөйлемейді, бірақ әртүрлі диалектілердің тасымалдаушылары болып табылатын әртүрлі аймақтардан келгендер өзара қарым-қатынас жасау үшін путунхуаны пайдаланады.

1990 жылдардың басында ұйғырлар негізінен тек өз тілдерін білді. Мемлекет кеңінен енгізіп жатқан билингвалдық білім беру жүйесі бұл мәселені шешуге арналған. Алайда, мұнда тағы бір фактор бар: Қытайда тек шағын халықтар өкілдерінің жалпы тілді зерттеуі қарастырылған. Ұлттық автономияда тұратын қытайлықтар заң бойынша жергілікті тілдерді үйренуге міндетті емес. Мемлекеттік органдарда қызметте тұрған адамдар ғана ерекшелік болып табылады. Бірақ олардың абсолютті көпшілігі бұл талапты елемейді. Мұның бәрі ұйғырлардың қытай тілінен бас тартуына ықпал етеді.

Автордың пікірінше, ұлттық автономияларды екі тілде білім беруге көшіру жоспарын жүзеге асырудың тағы бір нәтижесі – елдегі жоғары оқу орындарында жоғары білім ХХІ ғасырдың басынан бастап тек қытай тілінде жүзеге асырылуда. Шыңжаңда бұл университеттерде оқитын байырғы тұрғындардың күрт төмендеуіне әкелді. 2004 ж. дейін оқыту екі тілде жүргізілді, тіпті кейін ұйғыр әдебиетін оқыту кейде қытай тілінде жүргізілді. Ұлттық тілді жоғары білім беру саласынан және соның салдарынан ғылыми саладан шығару ұлттық азшылық тілдерінің дамуын тоқтатып, неологизмдер мен жаңа грамматикалық құрылымдарды дамыту қабілетін жоғалтуына әкеледі. Осыған байланысты қытай тілі өмірдің барлық салаларында қолдануға ыңғайлы бола бастады.

Бұл ретте Қытай көшбасшылары саналы лингвистікті жүзеге асыра ма, әлде шағын халықтар мәдениетінің дамуына ықпал етуге тырысып, күтпеген жерден өздері үшін жанама проблема туғыза ма, жоқ па, оны нақты айту мүмкін емес. Қазіргі уақытта ҚХР-да қалыптасқан жағдай онша ерекше емес. Ірі елдерде ұлттық тілдердің біртіндеп жойылуы табиғи болып табылады. Кез-келген көпұлтты мемлекетте ұқсас процестер байқалады. Алайда, бұл әрдайым әр түрлі этникалық топтардың өкілдеріне

ашық наразылық білдіруге әкелмейді. Мұнда халықтың мәдени өзін-өзі тану деңгейі маңызды рөл атқарады. Егер ҚХР Шыңжаң - Ұйғыр автономиялық ауданының байырғы халқы туралы айтатын болсақ, онда оның мәдени өзін-өзі тану деңгейі өте жоғары.

Мұның бәрін әрине, ҚХР билік құрылымдарының басшылары түсінеді деп санайды ғалым. Жалпы, ҚХР-ның осы саладағы саясаты екі жақты. Мемлекет шағын халықтардың мәде-ниетін сақтау мен дамытудың ресми бағытын ұстанады және олардың лингвистикалық құқықтарын заңнамалық тұрғыдан бекітеді. Бірақ бұл ретте мұндай курсты өткізу мемлекеттің ұлттық саясат саласындағы мүдделерімен қиылысады, нәтижесінде тілдерді қолданудың функционалдық саласы тарылады.

Осылайша, автордың қорытындысы бойынша, ҚКП-ның шағын халықтардың тілдеріне қатысты саясаты өз дамуында бірнеше дәйекті кезеңдерден өтті, олардың әрқайсысында оның идеялық негіздері айтарлықтай өзгерді.

Knoope Peter, de Leede Seran (eds.). Negotiating Gender in Central Asia: The Effect of Gender Structures and Dynamics on Violent Extremism. – Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, 2022. – 164 p.

«Орталық Азиядағы гендерлік мәселелер бойынша келіссөздер: гендерлік құрылымдардың әсері және зорлық-зомбылық экстремизмінің динамикасы» жинағы (П. Кнопу және С. Леде ред. етуімен) ерекше тақырыпқа арналған. Бұл әйелдерге жыныстық зорлық-зомбылықты қолдану туралы. Мысалы, Қырғызстанда тиісті бөлімнің авторы «Әйелдерге қарсы соғыс» туралы айтады. Жалпы, бұл процестер аймақтың патриархалдық қатынастары мен исламданы-ының өсуі мен жандануынан туындайды. Кітаптың екі бөлімі әйелдердің (Өзбекстан мен Қазақстаннан) Сирия қақтығысына

қатысуын, оларды «демобилизациялау» және қалыпты өмірге бейімделу мәселелерін қозғайды.

Starr S. Frederick. Rethinking Greater Central Asia: American and Western Stakes in the Region and How to Advance Them. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – Washington, D.C.: Johns Hopkins University, 2022. – 41 p.

Проф. Фредерик Стар, өз уақытында танымал болған «үлкен (яғни кеңейтілген) Орталық Азия» тұжырымдамасының авторы өзгерген геосаяси жағдайды ескере отырып, өзінің теориясын түзетуге шешім қабылдады. Естеріңізге сала кетейік, бұл тұжырымдама ОА аймағын Ауғанстанмен және Оңтүстік Азияның басқа мемлекеттерімен біртұтас геэкономикалық құрылымға біріктіруді көздеді. Яғни, іс жүзінде ОА елдері экономикалық, ең алдымен энергетикалық, Оңтүстік көршісін көмектесу ауыртпалығын білдірді. Жоба, әрине, сәтсіздікке ұшырады және оның жалғыз салдары АҚШ қамқорлығымен 5+1 дипломатиялық форматтағы кездесулер болды.

Ф. Старр соңғы уақыттағы екі геосаяси әсерді негізге алады: американдықтардың Ауғанстаннан шұғыл кетуі және Ресейдің Украинаға басып кіруі. Оның пікірінше, Ауғанстандағы әскери-саяси жағдайдың өзгеруі аймақтың оқшаулануын және оның Ресейге тәуелділігін күшейтті. Алайда, басқа жобалар жалғасуда: Оңтүстік-Солтүстік (Үндістан мен Иран арқылы) және Қытайдан Пәкістанға Қарақорым көпірі арқылы. Олардың барлығы қандай да бір жолмен Орталық Азияға қатысты. Бірақ АҚШ пен Еуропа бұл геосаяси процестен тыс қалады. Осылайша, автор ОА республикалары көліктік мағынада Ресей мен Қытайға одан да үлкен тәуелділікке түседі деп топшылайды. Осы жағдайларда АҚШ пен ЕО Орталық Азия саясатында Түркия мен

Парсы шығанағы мемлекеттерінің ықпалын пайдалануы керек.

Автор Украинадан кейін Ресей Орталық Азия республикаларының есебінен кеңес аймағын қалпына келтіру процесін жалғастыра алады деген алаңдаушылықты жасырмайды. Тиісінше, Ауғанстанның рөлі (батыс үшін) маңызды болып қана қоймай, артып келеді. Сондай-ақ, Вашингтон Тәліптерді басқара алатын жалғыз күш Пәкістанға өзінің стратегиялық әсерін бұрынғы және одан үлкен көлемде қалпына келтіруі керек. Ф.Старр Еуразия мен Орталық Азиядағы Бағыс стратегиясын іске асыру жолындағы негізгі кедергілерді Пекин басқаратын ШЫҰ мен Мәскеу басқаратын ЕАЭО-да көреді.

Сайып келгенде, автор АҚШ-тың Орталық Азияға қатысты ресми стратегиясын қайта қарауға шақырады. Бұл жағдайда Вашингтонға Ұлыбритания, Түркия және Еуропалық Одақтың қолдауы қажет болады. Осылайша, проф.Старр өз жұмысын «Үлкен Орталық Азияны қайта қарау» деп атағанына қарамастан, мағынасы өзгеріссіз қалды. Барлығы аймақты үлкен Еуразиядан алшақтату үшін Батыстың стратегиясын жүзеге асыру құралы ретінде Ауғанстанға сүйенеді.

Sahakyan Mher D., Gärtner Heinz (eds). China and Eurasia. Rethinking Cooperation and Contradictions in the Era of Changing World Order. – London, New York: Routledge, 2022. – XV+246 pp.

М.Саакян (Арменияның саяси және стратегиялық зерттеулер жөніндегі Қытай-Еуразия Кеңесінің дир-р) және Г. Гертнер (Вена университетінің саяси зерттеулер департаменті) редакциялық етуімен «Қытай және Еуразия: өзгермелі әлемдік тәртіп дәуіріндегі ынтымақтастық пен қайшылықтарды қайта қарау» жұмысы Еуразиядағы Қытайдың кеңейіп келе жатқан ықпалы тақырыбын жалғастыруда. Жоба

жетекшілерінің бірі М.Саакян өзінің Отаны мен Оңтүстік Кавказ аймағына бағытталған «Қытай бастамасы «Бір белдеу, бір жол» және Армения» атты жеке монографиясында осы тақырыпқа жүгінді¹. Жұмыста «Бір белдеу, бір жол» бастамасының әлемдік саяси-экономикалық жағдайға әсері талданды, сондай-ақ жоғарыда аталған бастамаға Қытайдың ұлттық қауіпсіздігі тұрғысынан баға берілді. Жұмыстың мақсаты Еуразия мемлекеттері Қытай мен Еуразия кеңістігі арасындағы саяси, әскери-техникалық, қаржылық және экономикалық ынтымақтастыққа жәрдемдесе отырып, Қытайдың саяси-экономикалық жобасына тартылуы мүмкін Стратегиялық «жол картасын» жасау болып табылады.

Кітап бес бөлімнен тұрады, онда біріншісі Қытай, Еуразия және жаңа әлемдік тәртіптің арақатынасы мәселесін қоюға арналған. Екінші бөлім ҚХР мен Еуразия елдері арасындағы көлік коммуникацияларының проблемаларын қамтиды. Үшінші бөлімде жаңа әлемдік тәртіптің басталуын және екі жоба – ресейлік (Үлкен Еуразия) және қытайлық (БББЖ), сондай-ақ екі ұйым – ЕАЭО және ШЫҰ аясындағы өзара іс-қимылды ескере отырып, Қытай-Ресей ынтымақтастығы жеке қаралады. Төртінші бөлім еуразиялық интеграция шеңберінде Еуроодақтың, Батыс Балқанның, Оңтүстік Кавказдың және БББЖ-дың орнын қарастырады. Сонымен, бесінші бөлім Қытайдың Азияның өсіп келе жатқан экономикалық державаларымен – Парсы шығанағы елдерінің ынтымақтастық кеңесі мен АСЕАН-ҚХР-Үндістан үшбұрышымен қарым-қатынасын зерттейді.

Жалпы, бұл мәселе біз бұрын қарастырған басқа басылымдарда егжей-тегжейлі зерттелген. Бұл басылымның

авторлары қытайлық БББЖ жобасына және олардың мүдделері мен мақсаттарының ерекшеліктеріне қатысты орта және кіші елдердің ұстанымдарына арнайы тоқталады. Авторлардың қазіргі авторлардың әдістерін талдауы қызығушылық тудырады. Сонымен, Қытайда көпполярлы әлемнің қалыптасуы Еуразиямен, Ресейде – Азия арқылы байланыстарды нығайту арқылы көрінеді; және еуразиялық интеграцияның екі демиургі де ЕАЭО және ШЫҰ сияқты өңірлік институттарды, сондай-ақ екіжақты деңгейде-РФ-ЕАЭО, РФ-ШЫҰ, ҚХР-ЕО, ҚХР-АСЕАН және т. б. өзара іс-қимылды барынша пайдалануға ниетті.

¹Саакян М. Қытайдың "Бір белдеу, бір жол" бастамасы және Армения. - Ереван.: "Қытай-Еуразия" саяси және стратегиялық зерттеулер кеңесі" Қоры, 2019. – 134 с. + 24 б.